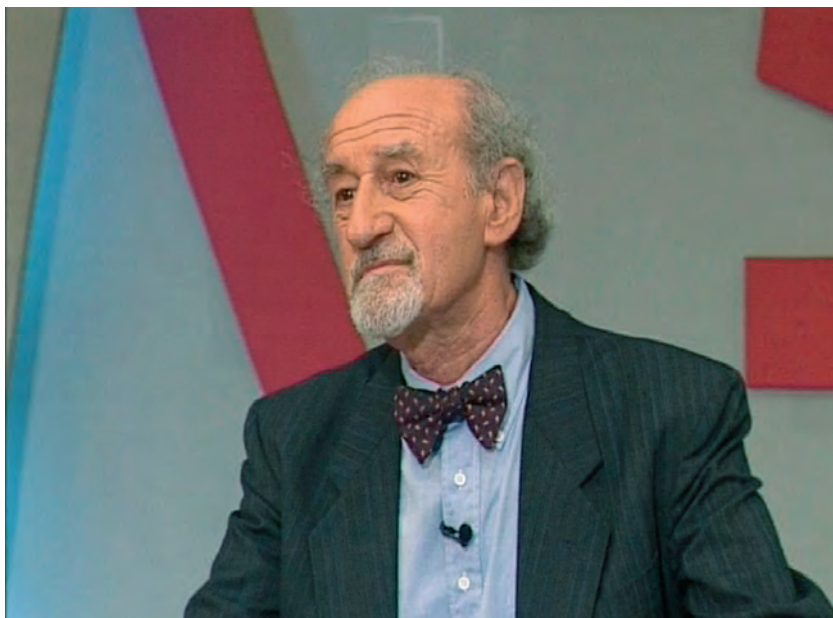

BEREND T. IVÁN

A globalizáció és hatása a centrum–periféria kapcsolatokra

*Berend T. Iván
történész, közgazdász
az MTA rendes tagja*

Kétségtelen, hogy ahhoz, amit napjainkban globalizációnak nevezünk, a nemzetköziesedés sok évszázados előtörténete vezetett. Mégis azt mondhatjuk, hogy valami radikálisan újjal találjuk ma szembe magunkat, s ennek az új állapotnak a gazdasági jellemzői között kiemelkedően fontosak a nemzetközi kereskedelemmel és munkamegosztással, a külföldi tőkeberuházásokkal és a multinacionális vállalatokkal kapcsolatos változások. Sokan tartanak attól, hogy a globalizáció egyben a kulturális sokféleség felszámolódását is jelenti; ez a félelem azonban megalapozatlannak tűnik. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a globalizáció nem merül ki a gazdasági mutatókkal leírható jelenségekben: alapvető ideológiai, gazdaságfilozófiai és politikai jelenségekkel, egyfajta konzervatív fordulattal függ össze. A globalizáció előnyös vagy hátrányos voltával kapcsolatban nem lehet térségtől független választ adni: ezt jól mutatja az ázsiai országok vagy Európa elmaradottabb országainak sokféle fejlődési mintája.

1930-ban született Budapesten. Tanulmányait a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen és az ELTE Bölcsészettudományi Karán végezte. 1957-ben a történettudományok kandidátusa, 1962-ben akadémiai doktora lett; 1973-tól az MTA levelező, majd 1979-től rendes tagja; 1985 és 1990 között az MTA elnöke.

Pályáját 1953-ban a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékén kezdte, 1964-től egyetemi tanár, 1973–1979 között az egyetem rektora. 1975–1979 között a Magyar Történelmi Társulat, majd 1995-től 2000-ig a Nemzetközi Történelmi Társulat elnöke. 1990 óta a University of California, Los Angeles professzora (UCLA), 1993–2005 között az egyetem Európai és Eurázsiai Tanulmányok Központjának igazgatója.

Első, Ránki Györggyel közösen írt könyve 1955-ben jelent meg; legújabb könyve Európa 20. századi gazdaságtörténetéről 2006-ban Cambridge-ben; összesen 25 könyv szerzője, illetve társszerzője. Több angol, magyar és amerikai egyetem díszdoktora, európai akadémia tagja.

Főbb kutatási területe: a 19–20. századi Európa társadalom- és gazdaságtörténete, különös tekintettel Közép- és Kelet-Európára.

Mit jelent a globalizáció és melyek a jellemvonásai?

Globalizáció:

a világgazdaság erőteljes összekapcsolódása a szabad kereskedelem, a szabad tőkeáramlás és a multinacionális vállalatok globális tevékenysége révén.

Manapság úgyszólván mindennap beleütközünk ebbe a kifejezésbe: **globalizáció**, sőt sokan a világtörténelem új fejezetéről, a globalizáció korszakáról beszélnek. Divattá vált ez a kifejezés, a globalizált világrendszer kibontakozásának gondolata, melyben a fejlett világ társadalmi és politikai rendszere is globalizálódik. Globalizált demokrácia és civil társadalom alakul ki olyan világrendben, melyben a nemzetállam diszfunkcionálissá válik, mert nem alkalmas többé a gazdasági és emberi aktivitás menedzselésére a határok nélküli világban. „A veszfáliai templom pillérei – fogalmazta meg egy szerző –, melynek falai között a világ politikai imáit mondta háromezren át, meginogtak.” Az 1648. évi veszfáliai béke ugyanis a szuverén államot ismerte el teljhatalmúnak állami határain belül. Az autonóm állam kora azonban lejárt, s az államok egyre inkább egymástól függő rendszerekbe illeszkednek. A globalizáció korában még a földrajz is értelmét veszíti – nyilatkozta egy lelkes kutató.

A témával foglalkozó szakemberek egy része azonban szkeptikus: miért is beszélnének valamiféle új, globalizált világról az ezredforduló körül, amikor a modern történelem a folyamatos globalizáció története? Vajon a Hanza-városok hálózata nem a nemzetközi kereskedelem kibontakozását

A veszfáliai béke. Gerard Terboch festménye (részlet), 17. század

bizonyította a 13. és 15. század között? Vajon a 15–16. század fordulóján a felfedezések és a gyarmatbirodalmak kiépítése, az atlanti kereskedelem nem globalizált-e? Vagy még inkább az ipari forradalom, az országokat és kontinenseket összekötő vasutak, az óceánok alatt futó kábelek, a szabad kereskedelem és a valuták átválthatóságát biztosító aranyalap intézményesítése a 19. században nem jelentettek-e újabb és újabb állomásokat ezen az úton? Más szóval, egyesek kétségbe vonják, hogy új jelenségről lenne szó.

Bármennyire igaz is, hogy a modern világrend a folyamatosan mélyülő nemzetköziesedés szakaszain keresztül jutott a jelenig, véleményem szerint a 20. század utolsó évtizedeiben kétségkívül új fejezethez érkeztünk. A jelenségek olyan új halmaza jellemzi ugyanis ezredfordulónk időszakát, melynek alapján megalapozottan szólhatunk egy új korszak, a globalizáció beköszöntéről.

Miben is állnak ezen új korszak jellemvonásai? Mindenekelőtt megdöbbentő mértékű mennyiségi változásokat regisztrálhatunk a világgazdaságban, az országok és kontinensek közötti kapcsolatokban. Ez egyaránt igaz a kereskedelmi és tőkekapcsolatokra, a külföldön létesített leányvállalatok tömegére, a spekulatív pénzügyi tranzakciók drámai mértékű növekedésére és egy új típusú nemzetközi munkamegosztás kialakulására. Lásuk röviden sorra ezeket a tényezőket.

A nemzetközi kereskedelem

A nemzetközi kereskedelem egy sor nemzetközi megállapodás nyomán ugrásszerűen megnövekedett. A második világháborút követő GATT-egyezmény (General Agreement on Tariffs and Trade – Általános Kereskedelmi és Vámtarifa Egyezmény) már szerepet játszott a háború előtti nemzeti elzárkózás felszámolásában és a diszkriminációmentes multilaterális szabad kereskedelmi kapcsolatok kibontakozásában. Mégis döntő fordulatról beszélhetünk a századvég nagy jelentőségű nemzetközi megállapodásai révén. Hadd említsem az 1979. évi úgynevezett Tokió Forduló piacnyitó hatását, majd az 1986-ban született Uruguay Forduló, a Punta del Este-deklaráció és a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) létrehozása révén megvalósult, rohamosan terjedő nemzetközi szabad kereskedelmet.

A kereskedelmi kapcsolatok rohamos kibővülésében nem kis szerepet játszott a technikai fejlődés okozta rohamos szállítási és kommunikációs költségcsökkenés is: egy háromperces London–New York telefonbeszélgetés ára például 1950 és 2000 között 53 dollárról 90 centre zuhant. Egy repülő-utaskilométer ára ugyanezen idő alatt egyharmadára esett.

A világegyetem mindezek nyomán az 1950. évi 0,3 billió dollárról 1973-ra 1,7 billióra, majd a század végére már 5,8 billió dollárra, vagyis a század utolsó negyedében három és félszeresére ugrott. A külkereskedelem szerepének ugrásszerű emelkedését jól mutatja, hogy 1973 és 2000 között Nyugat-Európa külkereskedelmének értéke a térség nemzeti jövedelmének 19 százalékáról 36 százalékára nőtt, s ezzel – a világátlag kétszeresével – nemzetközileg az első helyen áll.

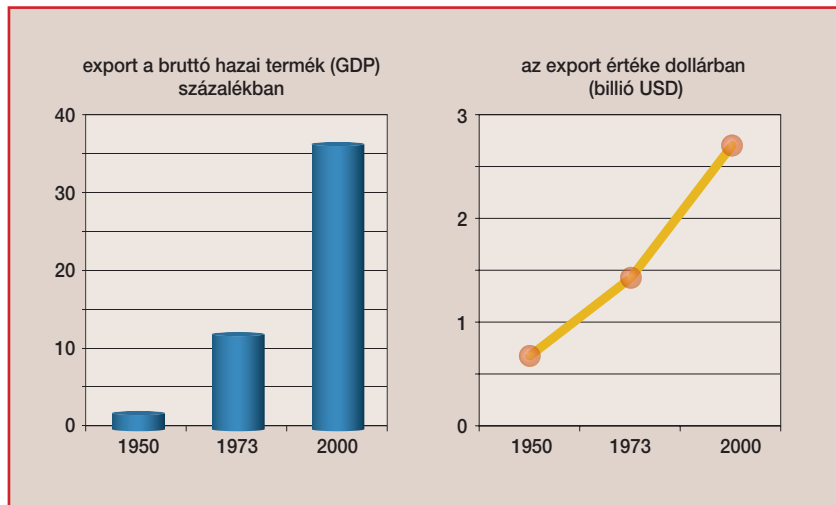
Hamburg Hanza-város szabadkikötője, 1497

*Eső, gőz és sebesség.
William Turner festménye
(részlet), 1846 körül*

*Európa exportjának alakulása
1950 és 2000 között*

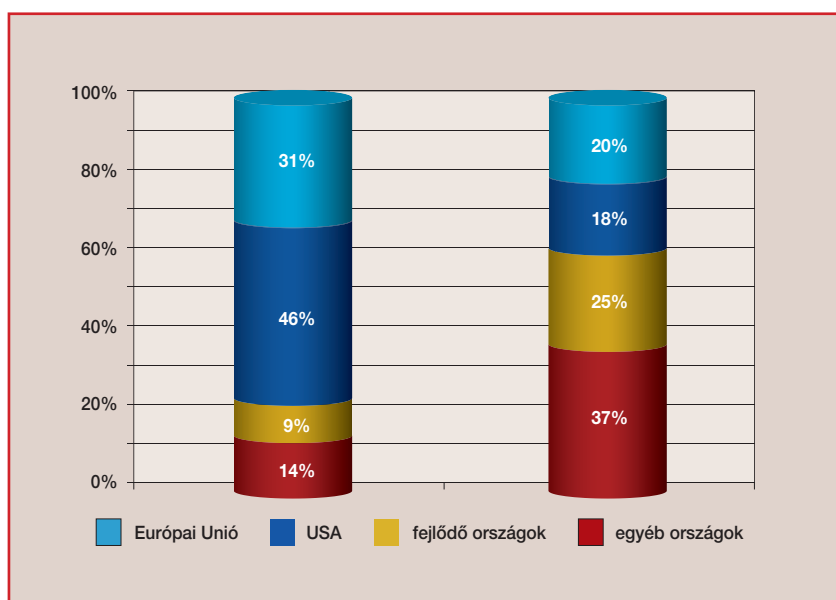
A külföldi tőkeberuházások

A külföldi tőkeberuházásokat illetően is drámai a fordulat. Igaz, hogy a közvetlen tőkebefektetések már a 19. század második felétől szerepet játszottak a világgazdaságban, de a növekedés most lélegzetelállítóan felgyorsult, s a század utolsó két évtizedében a külföldi tőkebefektetések összege négyszer olyan gyorsan növekedett, mint a külkereskedelem. A kihelyezések a bel-földi tőkefelhalmozásból háromszor annyit szívtak fel, mint 1970-ben.

A nemzetközi munkamegosztás

A globalizáció korszakában gyökeresen átalakult a nemzetközi munkamegosztás is. A külföldi tőkebefektetések ugyanis meglepő irányváltást mutatnak: a korábbi hagyományos beruházási tevékenység az agrár- és nyersanyagtermelő, úgynevezett fejlődő országokból áttolódott a fejlett

*Német külföldi beruházások
alakulása 1961 és 1990 között*

ipari országok piacaira, *egymás* piacaira. Kiválóan példázza ezt a jelenséget a német külföldi beruházások alakulása: 1961-ben a német befektetések 46 százaléka fejlődő országokba irányult, s csak 14 százaléka az Európai Unió országaiba. Harminc évvel később már csak 20 százalék ment a fejlődő világba, míg 41 százalék az Európai Unió tagországaiba. Míg a fejlett országok tradicionálisan a kitermelő iparokba fektettek külföldön, most ennek jelentősége csökkent; a német esetben 1990-ben mindössze a külföldi befektetések 2 százalékát tette ki, háromnegyede pedig a kereskedelembe, a banki és biztosítótérületre, valamint a vegyi, elektromos, gép- és autóiparba vándorolt.

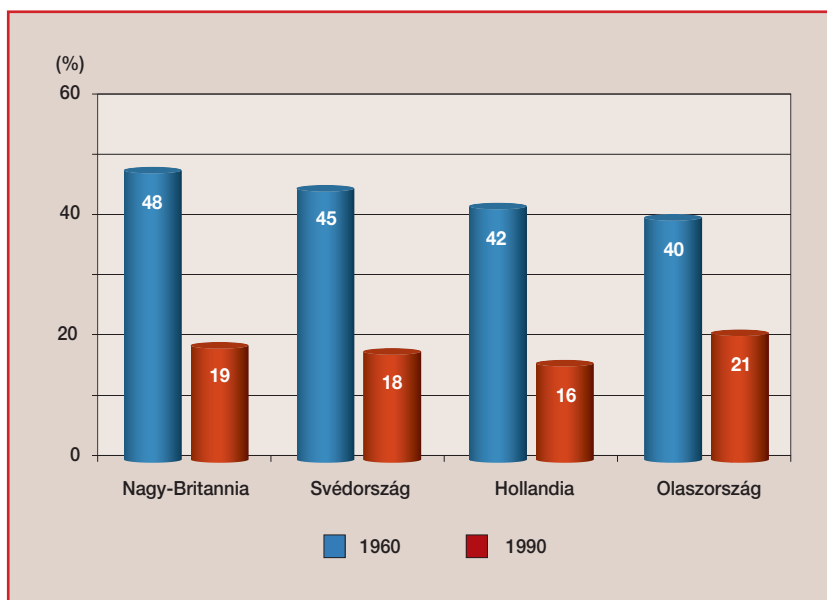
A multinacionális vállalatok

A globalizáció főszereplői a **multinacionális vállalatok**. Itt is elmondható, hogy már egy évszázada megjelentek a két vagy több országban termelő üzemekkel rendelkező multinacionális cégek. Szerepük azonban csak a 20. század végén vált meghatározóvá a világgazdaságban. Az 1970-es évek elején hétezer, a század végén már 44 ezer ilyen vállalat működött, 280 ezer külföldi leányvállalattal. Ezek a vállalatok állították elő a világ ipari termelésének egyharmadát-egynegyedét. Az 1990-es évek közepén a multinacionálisok bonyolították le a világkereskedelem 40 százalékát és az iparcikk-kereskedelem háromnegyedét. Közülük is a száz legnagyobb vállalat hatmillió alkalmazottat foglalkoztat, és a világkereskedelem egyharmadát ellenőrzi.

Az egymás piacain való tevékenység jó példája, hogy mind az angol, mind a holland ipari termelés egyharmadát multinacionális vállalatok szállítják. A különleges gyorsasággal felzárkózó Írországban az export 70 százalékát multinacionálisok állítják elő. (Egyébként ugyanez az arány jellemző Magyarországra is.) Végül is a hagyományos ipari, valamint a mezőgazdasági és nyersanyag-kitermelő országok közötti árucserét a fejlett ipari orszá-

Multinacionális vállalat:

olyan óriásvállalat, amely legalább két vagy több országban tevékenykedik. Számuk napjainkban mintegy 44 ezer, s ezek mintegy 280 ezer külföldi üzemet működtetnek.

Az ipari foglalkoztatás visszaesése Nyugat-Európában 1960 és 1990 között

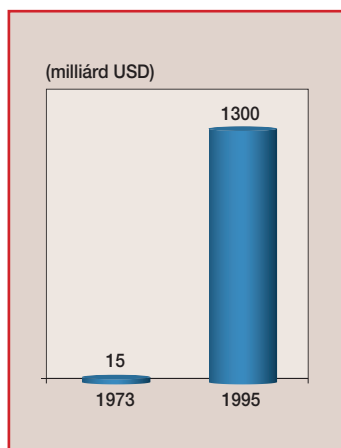

gok egymással folytatott kereskedelme váltotta fel: ennek nyomán a nyugat-európai országok egymás közötti kereskedelme összereskedelmük ke-
reken egyharmadáról kétharmadára ugrott 1960 és 1990 között.

Ezzel nem ellentétes, hogy a fejlett országok ipari termelésük jelentős hányadát, különösen az erősen munkaigényes ágazatokat, olcsó munka-
bérű országokba helyezik át. Ugyanígy a különösen szennyező iparokat is a laza követelményeket támaztó harmadik világba telepítik át. Mindezek
nyomán a holland multinacionálisok például alkalmazottaik háromne-
gyedét külföldi leányvállalataikban foglalkoztatják. A 20. század utolsó
harmadában ennek nyomán az iparosodottság visszafejlődésének lehe-
tünk tanúi a fejlett világban: az ipari foglalkoztatottság rohamosan csök-
ken; Anglia, Hollandia, Olaszország és Svédország ipari részesedése a
nemzeti jövedelem előállításának közel feléről kevesebb mint egyötödére
esett vissza.

Ugyanakkor a magas hozzáadott értéket előállító, tudományintenzív,
magas feldolgozó szintű iparok a magas fejlettségű országok területén ma-
radtak. Míg például a vasműveket, az alapanyag-előállító nehézvegyipari
és a kikészítő bőripari üzemeket periferikus országokba telepítették át, a
gyógyszervegyészeti, a modern gépipari és a finom készáru-előállító bőripari
tevékenységek a fejlett országokban maradtak. Még inkább így van ez
a ma már iparosított, nagyüzemi kutatás és fejlesztés (K+F) területein. Az
ilyen kiadások háromnegyedét multinacionális vállalatok monopolizálják –
jórészt bázisországuk területén.

A pénzügyi tranzakciók

A napi deviza-tranzakciók
számának alakulása a világon
1973 és 1995 között

Mindezt a spekulatív pénzügyi tranzakciók hihetetlen mérvű felduzzadása
kísérte. 1973-ban naponta 15 milliárd dollár értékű tranzakcióra került
sor. Húsz évvel később azonban már napi 1,3 billió vándorol országhatáro-
kat nem ismerve, s ennek a csillagászati összegnek négyötöde spekulatív cé-
lokat szolgál, nemzeti valutákat sodor csődbe, regionális válságokat rob-
bant ki. A spekulatív pénzügyi tranzakciók értéke ötvenszeresen haladta
meg a világereskedelem mértékét. „A világgazdaság kuttyáját – jegyezte
meg egy szerző – a globalizált tőkemozgás farka csóválja.”

Gazdasági vagy általános globalizáció?

A globalizáció tehát valóban új jelenség, s ennek számos, gazdaságon kívü-
li tünete is van. Egyesek az uniformizált amerikai üzletláncok világméretű
terjedése nyomán „macdonaldizálásról”, „cocakolonizálásról” beszélnek.
Felhívják a figyelmet, hogy Hollywood uralja a világ tévécsatornáinak
70–80 százalékát – a rockzene, a populáris kultúra, a komputerizáció és
a mobiltelefonok globalizáló hatásait pedig sok száz kötetnyi irodalom tár-
gyalja.

Mindezek nyilvánvaló tények. A magam részéről azonban eltúlzottnak

tartom valamiféle globalizált kultúráról beszélni. Igaz, hogy a turizmus világmozgalommá szélesedett az elmúlt évtizedekben, s minden nagyvárosban találni kínai, vietnami és egyéb vendéglőket, vagyis jobban ismerjük egymást, egymás szokásait és konyháját, több mindent veszünk át egymástól, de sem az étkezési szokások, sem a kultúra nem globalizálódott. Ázsia túlsúlyba kerülő népessége, Kína és India együttesen mintegy 2,5 milliárd főnyi lakossága, Afrika országainak zöme, vagyis a világ túlnyomó része nagyon is eltérő kultúrákban él.

S vajon véget ért-e a történelem, ahogy másfél évtizeddel ezelőtt Francis Fukuyama meghirdette? *A történelem vége* az ő felfogásában hegeli értelemben volt értendő, vagyis az „abszolút eszme” megtestesüléseként, ami az államszocializmus összeomlásával – Fukuyama szerint – világszerte diadalra vitte a szabadpiaci kapitalizmust és politikai rendszerét, a parlamenti demokráciát. Ez a globalizált világkép azonban hamisnak bizonyult. Napjainkban, mint egy széles körű felmérés bizonyítja, Latin-Amerika számos országának lakossága hajlandó feladni a perifériák formális demokráciáját egy hatékony, a társadalom nagy részének leszakadását megakadályozni képes – illetve ezt hirdető – diktatúráért. Az iszlám fundamentalizmus öngyilkos merénylői a detonáció erejével hirdetik egy másféle kultúra alternatíváját.

Ha a történelem nem is ért véget, sőt nem várt éles, új fordulatot vett, ha a szabadpiaci kapitalizmus és demokrácia nem is globalizálódott a fukuyamai értelemben, a valóságban igenis beszélhetünk az ideológiák globalizálásának kísérletéről. A világ gazdasági átalakulást ugyanis a kultúra és politika világában egy konzervatív forradalom is kísérte. Ennek legfőbb elemeként a neoliberális közgazdaságtan, a **laissez faire** individualizmus és a posztmodern kulturális nihilizmus felülkerekedése említhető. A társadalomtudományokban felvilágosodásellenes intellektuális irányzatok törtek előre, s elsöpréssel fenyegetik a felvilágosodás kora óta uralkodó szellemiséget, mely a világ megismerhetőségét, s a tudás alapján az emberi haladást elősegítő társadalmi cselekvés lehetőségét vallotta.

Ennek az új szellemi irányzatnak úttörő prófétái – Friedrich Hayek, Milton Friedman és a neoliberális iskola más személyiségei – az 1970-es évek közepétől megsemmisítő rohamokat intéztek mindenféle állami beavatkozás, állami tulajdon, valamint az újraelosztó **jóléti állam** intézményei ellen. Szerintük csakis a dereguláció, a privatizáció és a beavatkozásmentes szabadpiac jelentheti a megoldást a gyilkos piaci versenyben.

Hayek egyenesen úgy érvelt, hogy az egyéni szabadság és a piac szabadsága elengedhetetlen előfeltételei egymásnak. Az állami beavatkozás, mint híres 1944-es könyvének címével is kifejezte, „út a szolgasághoz”. Miközben próféciaja évtizedeken keresztül nem vált be, s Hayek a klasszikus liberális közgazdaságtan utolsó mohikánjának tűnt, az 1970-es évektől hirtelen igaz lett, s ismét divatba jött. Ezt mintegy fémjelezte 1974-es kítüntetése a Nobel-díjjal.

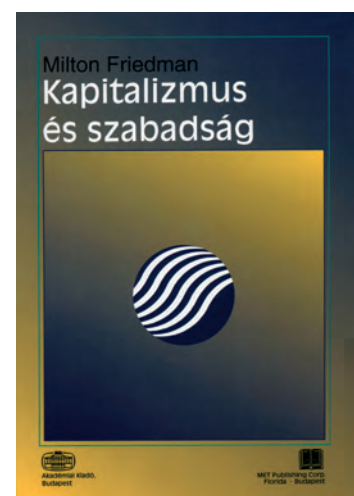
Milton Friedman *Kapitalizmus és szabadság* című 1962-es munkája hasonló szellemiségben rohamozta az állami beavatkozást és a piaci szabadság minden akadályoztatását. A roosevelti New Deal politikájától kezdve az Egyesült Államok gazdasági útját, a költségvetési kiadások ál-

Laissez faire gazdaság:

a francia *laissez faire, laissez passer* mondásból, melynek jelentése megközelítőleg: „hadd csinálja, hadd menjen a maga útján”. Az önszabályozó piac gazdasága, amikor a gazdaságot csak a piac szabályai igazgatják, mindenfajta külső, állami beavatkozás nélkül.

Jóléti állam:

az állampolgárok adóztatására építve az állam biztosít ingyenes egészségügyi ellátást, oktatást, nyugdíjat és más jóléti juttatásokat. A rendszer a társadalmi szolidaritás elvén nyugszik, és nem hagy senkit leszakadni a társadalomról.

Neoliberális közgazdasági iskola:

kiemelkedő egyéniségei Friedrich Hayek, Milton Friedman és az úgynevezett chicagói közgazdasági iskola. Beavatkozásmentes önszabályozó piacgazdaságot hirdet alacsony adókkal, minimális állami kiadásokkal, amelyben az oktatás, a nyugdíj, az egészségügyi és egyéb biztosítás az egyes állampolgárok magánügye.

Keynes közgazdasági forradalma:

John Maynard Keynes tagadta az önszabályozó piac automatikus egyensúlyteremtő hatását. Elvetette a Say-törvényt, mely szerint minden kínálat megteremt a maga keresletét, és a pótlólagos keresletteremtő, állami beavatkozásos politika szükségességét hirdette.

Ellenőrzött inflációs finanszírozás:

az az eljárás, amikor a kormányzat – a keynesi gazdaságpolitika részeként – mérsékelt és ellenőrzött infláció révén, papírpénz kibocsátásával kívánja finanszírozni azokat a beruházásokat, állást teremtő közmunkákat, amelyek – pótlólagos keresletet teremtve – a depresszióból kivezető utat biztosíthatják, illetve a fellendülés útját egyengethetik.

landó (ötven év alatt a nemzeti jövedelem 3 százalékaról 25 százalékará) növekedését mélyen elhibázottnak nyilvánította, olyannyira, hogy azt a „szabadság elvesztéséhez vezető útnak” ítélte. Friedman a legkülönbözőbb állami funkciók privatizálását követelte, ettől költségcsökkentést és hatékonyságnövelést várt. Szerinte az emberi jólétnek is az önszabályozó piac lehet csak az alapja, s a legfőbb társadalmi problémákat a szabadpiac automatikusan megoldja. Mindössze azt javasolta, hogy a nemzeti bank által szabályozott pénzkibocsátás útján befolyásolják a piac harmóniáját. A jóléti állam szociálpolitikáját és a társadalmi szolidaritás eszméjét elutasítva arról beszélt, hogy az állam „rendőröket küld, hogy az emberek zsebéből kivegye a pénzt”. Elfeledkezve a svéd, német és más jóléti államok rendkívüli gazdasági sikeréről, Anglia megtorpanását a jóléti intézmények rovására írta. Az állami kiadásokat finanszírozó magas adózás eltörlését, s mindössze 16 százalékos, mindenkire egyenlő adó bevezetését javasolta. Az állami funkciók privatizálásával az iskolázást, a nyugdíjat és az egészségügyet is a piaci magántevékenység, a családok felelőssége szférájába utalta. Nobel-díja 1976-ban a **neoliberális iskola** diadalát hirdette a keynesi piaci szabályozás és a jóléti állam szociális biztonságot teremtő gyakorlatával szemben. Friedman – mint Nixon elnök és a chilei diktátor, Pinochet gazdasági tanácsadója – jelentős szerepet játszott a politikai folyamatok megváltoztatásában. Ebben nem kis szerepe volt, hogy a neoliberális közgazdasági ideológia könnyen nyerte meg az ekkor már a nyugati társadalom többségét képviselő középosztályokat, amelyek örömmel hallgatták, hogy alig adózva, saját érdekeik kíméletlen képviselővel teszik a legnagyobb szolgálatot a társadalomnak.

Ez az ideológia az 1980-as évektől sikeresen hódított, sőt uralkodóvá vált. A globalizáció, amint Soros György megfogalmazta, globalizálta a „piaci fundamentalizmust” is. Mi biztosította ezen régi-új ideológia sikeres hódítását? Részben természetesen a **Keynes-féle közgazdaságtan** kudarca. Négy évtizedes sikeres piacsabályozási gyakorlat után az állami beavatkozás keynesi modellje nem tudott segíteni az 1973 után fellépő válságon. Hagyományos eszköztára kimerült a történelemben először összekapcsolódott stagnáció és infláció, ahogy elnevezték, *stagfláció* közegében. Ez feltehetően a gazdaságon kívüli okokból támadt súlyos inflációs nyomással is kapcsolatos. Az 1968-as európai politikai válság és súlyos társadalmi feszültségek nyomán Nyugat-Európa-szerte végrehajtott jelentős béremeléseket a vállalatok áremeléssel ellensúlyozták, s egy felhajtó ár-bér spirál szabadult el. Ehhez aztán nagyban hozzájárult az ugyancsak politikai indíttatású olajválság, mely 1973 és 1980 között tízszeresére emelte az olajárakat. Keynesnek az **ellenőrzött inflációs finanszírozással** többletkeresletet teremtő politikája – mely a nagy válság idején és több mint negyven éven át világszerte sikeres volt – ebben a helyzetben nem volt gyógyír, sőt még növelte is az inflációs nyomást.

A neoliberális siker másik fontos tényezője, hogy az Egyesült Államok, mely a neoliberális gazdaságpolitika fellegvára volt, különlegesen gyorsan birkózott meg a hetvenes évek válságával. Ez a gazdaságpolitika sikerének tűnt, holott a világ leggazdagabb országainak viszonylag könnyebb

volt megbirkózni a strukturális válsággal, áttérni az új technikára és az azokat hordozó új ágazatok fejlesztésére, mint a szegényebb országoknak. Mindeközben a szegényebb, perifériális országok – Latin-Amerika, Afrika, India és számos más ázsiai ország, s legfőképp a közép- és kelet-európai szocialista országok – képtelenek voltak bevezetni az új technológiákat, elavuló régi vezető szektoraik leértékelődtek, exporttermékeik nehezen voltak értékesíthetők és piaci árak csökkent. E régiók válsága úgy jelent meg, mint az állami beavatkozás útját járó, jelentős állami szektorral rendelkező vagy központi tervezésű rendszerek csődje. A fejlett és elmaradott régiók reagálási különbsége tehát gazdasági *rezsim*ek, *nem pedig régiók* különbségeként jelent meg.

Mindezek nyomán az 1980-as évektől a piaci fundamentalizmus diadalra jutott. Ebben nem kis szerepe volt annak, hogy a két vezető hatalom politikusai sikeres kampánnyal egyengették útját. Mint a Világbank volt vezető közgazdásza, a Nobel-díj 2000. évi kitüntetettje, Joseph Stiglitz írta: a legdrámaibb fordulat a nyolcvanas években játszódott le, amikor Ronald Reagan és Margaret Thatcher a szabad kereskedelmi ideológiát hirdették, támadták a „nagy kormány”, az adózásra alapozott nagy költségvetési kiadások politikáját, drasztikus adócsökkentéseket hajtottak végre, megkezdték fontos állami funkciók – az Egyesült Államokban még a börtönök egy részének s a hadsereg ellátó szolgáltatásainak – privatizálását is. Angliában a mintegy kétezer kórházzal rendelkező Nemzeti Egészségügyi Szolgálat és az állami tulajdonban lévő vállalatok kerültek magánkézre. A vezető hatalmak által irányított nemzetközi pénzügyi intézmények, legfőképpen az IMF (Nemzetközi Valutaalap) és a Világbank, szolgálta ezt a politikát, mely hamarosan Nyugat-Európában is az úgynevezett vegyes gazdaság felszámolásához, a jelentős állami szektorok privatizálásához és az újraelosztó jóléti állam létének megkérdőjelezéséhez vezetett.

A háború után megteremtett, szigorú szabályozáson alapuló, úgynevezett Bretton Woods-i nemzetközi pénzügyi rendszert Milton Friedman tanácsai nyomán már Nixon elnök felszámolta 1971-ben. E rendszer célja az volt, hogy – mint azt a háború végén az amerikai pénzügyminiszter, Henry Morgenthau bibliai kifejezéssel megfogalmazta – „kiűzzék az uzsorás pénzkölcsönzőket a nemzetközi pénzügyek templomából”. A szabályozások megszüntetése a globalizált világgazdaság szédületesen megnövekedett pénzügyi tranzakcióinak korában – hogy egy új keletű, ezúttal Soros Györgytől származó idézettel éljek – „a pénzügyi tőkét ültette a vezetőülésbe”. 1979-ben a negyven éve működő pénzügyi szabályozórendszert Angliában is megszüntették, mind a New York-i, mind a londoni tőzsdéket deregulálták. Valóságos deregulációs verseny alakult ki a világban, s a tőke mozgás szabályozását mindenhol hamarosan felszámolták. Az amerikai kormány és a nemzetközi pénzügyi szervek megállapodása, az úgynevezett Washington-konszenzus minden pénzügyi támogatás és gazdasági kapcsolat feltételként a neoliberális, önszabályozó rendszer bevezetését követelte meg. S ezzel eljutottunk a központi kérdéshez: a globalizáció és az egyenlőség kapcsolatának problémájához.

Stiglitz, Joseph E. (1943–)

Friedman, Milton (1912–)

Globalizáció – növekvő egyenlőtlenség

Centrum–periféria konceptió:

eszerint a modern világgazdaság középpontjában álló gazdag országok és a periférián elhelyezkedő szegény országok a 16. századtól összekapcsolódó rendszerbe illeszkednek. A perifériák hagyományosan agrár- és nyersanyagtermelő országok voltak, amelyek termékeiket a gazdag és iparosodott centrumországok piacain helyezték el, és alárendelt szerepet játszottak a kapcsolatban. A századok során azonban számos perifériális ország indult meg a felzárkózás útján és csatlakozott a centrumhoz.

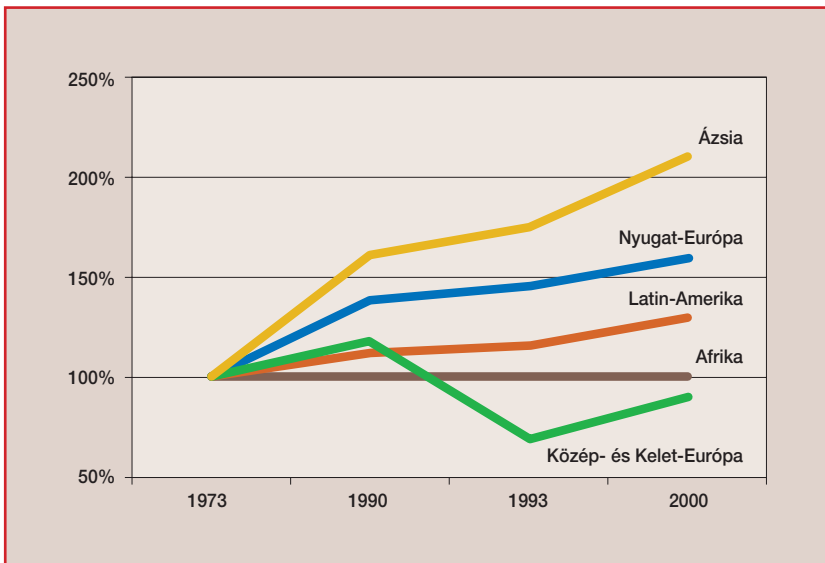
A globalizáció hívei szerint az új rendszerből mindenki egyaránt profitál: a gazdag országok éppúgy, mint a szegények. Egyrészt, ahogy korábban említettem, érvelésük szerint az új technikai-kommunikációs forradalom korában a nemzetállam diszfunkcionálissá vált és nem alkalmas többé a gazdaság sikeres vezetésére. A tőke és munkaerő szabad mozgása a források hatékony allokációjára vezet, a tőkét ott fektetik be, ahol az a leghatékonyabb eredményt hozza, s ennek nyomán értelmét veszti a „harmadik világ” fogalma, megszűnik a **centrum és periféria** elkülönülése, s a nemzetközi szintkülönbségek, egyenlőtlenségek majd fokozatosan eltűnnek.

Ezzel a rózsás optimizmussal szemben a globalizáció hatalmas, különböző szélsőségektől sem mentes ellentábora gyökeresen más képet rajzol fel. A politikai jobboldal szélsőségei egyenesen a nemzet „elárulásáról”, hazaárulásról beszélnek, valamiféle embrionális „világkormány” létrejöttéről, amikor „arc nélküli idegen bürokraták” dönthetnek nemzeti sorskérdésekről. Míg egyesek a nemzetközi pénzvilág összeesküvéséről beszélnek, mások, a régi baloldalon, a hagyományos imperializmus új ruhába öltöztetését emlegetik.

A globalizáció veszélyeire más irányból is figyelmeztetnek. A már idézett Joseph Stiglitz, a Harvard Nobel-díjas közgazdász, vagy Soros György, a globalizált nemzetközi pénzügyi piac egyik legismertebb és legfőbb haszonélvezője is arról beszél, hogy ha a piaci törvényeknek szabad és korlátlan érvényesülést biztosítanak, ha nincs nemzetközi szabályozás, az káoszhoz, s végül is a globális kapitalista rendszer összeomlásához vezethet. A világgazdaságban nincsenek intézményes biztosítékok többé, kormányozhatatlanná vált, ami maga alá temetheti a rendszert.

A globalizáció más kritikusai azt emelik ki, hogy – ellentétben a rózsásan optimista képpel – a valóság éppen a globalizált világgazdaság egyre erőteljesebb polarizációja. Joggal hívják fel a figyelmet arra, hogy a globalizált szabadpiacon, ha két különböző fejlettségi szinten álló ország szembekerül egymással, a piac természetes törvényei alapján általában az erősebb fél jár jobban, sőt az elmaradottabb ország még tőkét és képzett munkaerőt is veszíthet, vagyis a fennálló gazdasági szintkülönbségek tovább növekednek. Az, hogy sok tízezer magasan képzett indiai szakember települt át az Egyesült Államokba, vagy hogy félmilliárd dollárt csempészték ki Oroszországból, ezeknek az állításoknak az igazát bizonyítja.

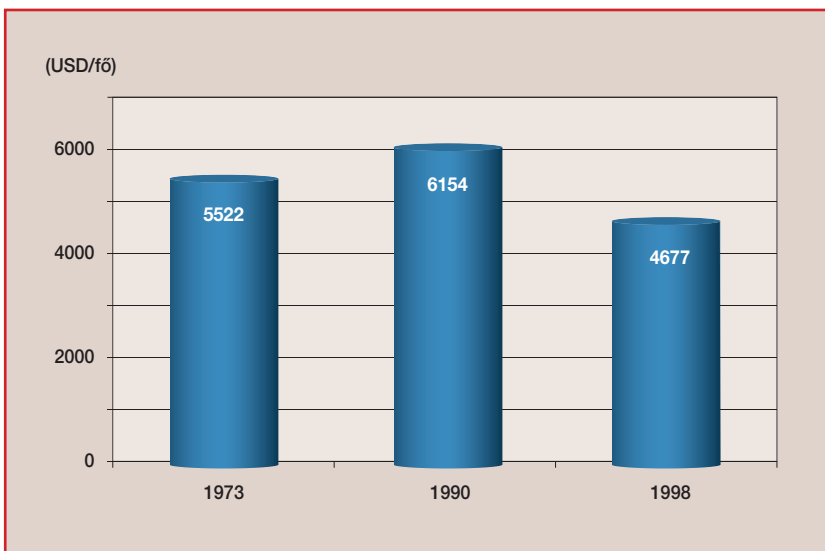
Nézzük azonban a tényeket. A 20. század utolsó negyedében, amikor a globalizáció folyamatai kibontakoztak, a világ különböző régióinak fejlődése hatalmas eltéréseket mutatott. Míg a fejlett nyugati világ évi átlagos növekedése 2 százalékot tett ki, az elmaradottabb Latin-Amerika csak 0,9 százalékkal növekedett évente. Afrika stagnált, évi 0,01 százalékos jövedelemnövekedési rátával. Közép- és Kelet-Európa pedig, beleértve a Szovjetuniót, illetve utódállamait is, évi átlagban –1,1 százalékos hanyatlást mutatott.

A nemzeti össztermék alakulása kontinensek és régiók szerint (1973–2000)

A leggazdagabb és legszegényebb országok közötti jövedelemszint-különbség – mely 1913-ban 1:10 volt és 1950-re elérte az 1:26-ot – 1990-re már a szakadékszerű 1:40-re nőtt. Ha nem országokat, hanem fejlett és elmaradott régiókat hasonlítunk össze, akkor az 1973. évi 1:13 különbség a századvégre a korábban sosem látott 1:19 távolságra szélesedett. Ezek az adatok a globalizáció ellenzőinek igazát látszanak alátámasztani. Hozzá kell azonban tenni, hogy több ország és régió nem a globalizáció következtében szakad le egyre jobban, hanem éppen azért, mert kimaradt a globalizációból, s a legtragikusabb izolációba süllyedve kiszakadt a világ gazdasági vérkeringéséből.

Közép- és Kelet-Európa 1989–1990 utáni útja egy ideig ugyancsak leszakadásra utalt. Az államszocializmus összeomlása után a térség országai maradéktalanul átvették a korszakban domináló *laissez faire* rendszert, a nemzetközi pénzügyi szervek úgyszólván rákényszerítették ezt a támogatásra szoruló országokra. A már többször idézett amerikai Joseph Stiglitz

A bruttó hazai termék (GDP) átlagos alakulása Közép- és Kelet-Európában (8, majd 27 ország)

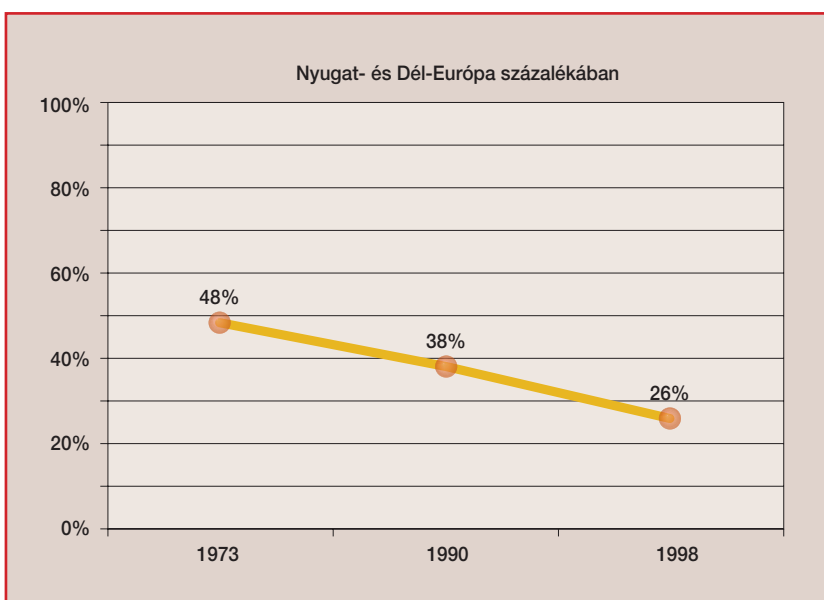

Kornai János (1928–)

a térség átalakítási politikáját bírálva legutóbbi könyvében arról írt, hogy a fejlett nyugati világ úgy építette fel gazdaságát, hogy hosszú ideig bölcs szelektív piacvédelmet alkalmazott, s az 1970-es évekig szigorúan ellenőrizte pénzügyét is – mindaddig, míg alkalmassá nem vált a szabad versenyre. Fejlődő, átalakuló országokat arra szorítani, hogy nyissák meg piacukat az importáruk előtt, és azonnal számolják fel pénzügyi kontrollját – katasztrofális következménnyel járhat. Az országok végül az államnak arról a védő-támogató szerepéről mondtak le, amely a Nyugat korábbi útját nagyon is jellemezte. Ez a politika nagy szerepet játszott Közép- és Kelet-Európa drámai gazdasági visszaesésében az 1990-es években, a mezőgazdaság esetenként 50 százalékos, az ipar 25–35 százalékos hanyatlásában. Természetesen igaza van Kornai Jánosnak, amikor egy egészében jó irányú átalakulás átmeneti negatív mellékhatásáról, elkerülhetetlen „átalakulási válságról” beszél. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a drasztikus visszaesés mérete már nem volt végzetesen elkerülhetetlen, s azt súlyos, részben a rossz nemzetközi politika által rákényszerített hibák okozták. Ennek következtében a Közép- és Kelet-Európa, a volt szovjet blokk, valamint Nyugat-Európa közötti szakadék szélesebbé vált, mint bármikor a történelem során: 1973-ban a térség országainak egy főre jutó GDP-je a nyugati szintnek még 48 százalékát érte el, 1990-re 38 százalékra süllyedt, a század végére pedig már csak 26 százalékát tette ki.

A gazdasági átalakulás legjobb eredményeit elérte Lengyelország, Magyarország, Szlovénia, Szlovákia és a Cseh Köztársaság számára egy évtizedre volt szükség ahhoz, hogy visszajussanak az 1989-es jövedelmi szintre. A volt szovjet köztársaságok még 2000-ben is akkori teljesítményüknek csak 60 százalékát érték el. Az átalakulás bölcsőbb útját járó Kína ezenközben egyetlen évtized alatt megkétszerezte egy főre jutó jövedelmi szintjét. Míg 1989-ben Kína a szovjet szintnek csak 60 százalékát érte el, 2000-ben a volt szovjet utódállamok állnak a kínai szint 60 százalékán.

A bruttó hazai termék (GDP) átlagos alakulása Közép- és Kelet-Európában (8, majd 27 ország)

Levonhatjuk-e tehát mindebből azt a következtetést, hogy a globalizáció végül is valóban mélyíti a fejlett és elmaradottabb országok közötti szakadékot?

A globalizáció és a felzárkózás lehetősége

A polarizáció ténye kétségtelenné teszi, hogy a globalizáció nem biztosít nyereséget mindenki számára. A folyamatnak jócskán vannak vesztesei is. Ennek ellenére mégsem tartom elfogadhatónak a globalizáció egyoldalú megítélését. Nem látom ugyanis igazoltnak, hogy minden előny a gazdag országoknak jut belőle, míg a hátrányok egyoldalúan a perifériákon halmozódnak fel. A valóság sokkal összetettebb ennél a képnél.

Az úgynevezett harmadik világra vonatkozó számítások azt mutatják, hogy e térség országainak teljesítménye egyáltalán nem azonos, sőt hatalmas különbségeket tükröz. A globalizációra való reagálásuk a század utolsó negyedében végül is négy csoportba sorolja ezeket az országokat:

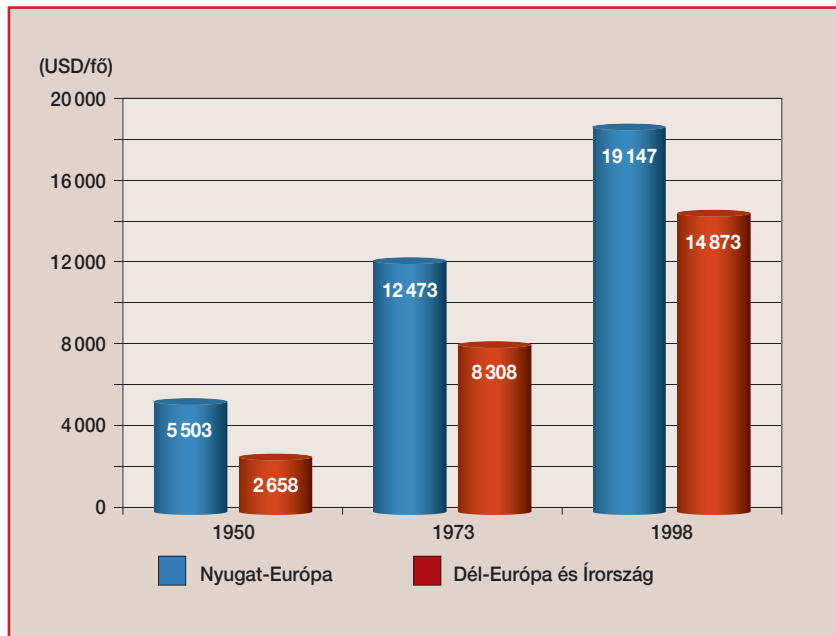
1. a gyors gazdasági növekedés csoportjába tartozó, jórészt ázsiai országok évi átlagban 3,5 százalékkal növelték jövedelmüket;
2. a mérsékelt növekedést felmutató országok átlagnövekedése 2,7 százalék volt évente;
3. a lassan növekvők csoportjának átlagnövekedése 1,7 százalékot tett ki; s végül
4. a negyedik csoportba tartozó, leginkább afrikai országok, egyáltalán nem növekedtek (0,3 százalék).

A Japán nélkül számított Ázsia a globalizáció évtizedeiben 5,46 százalékos évi növekedést ért el, két és félszer gyorsabban, mint Nyugat-Európa. Egy főre jutó jövedelmük megkétszereződött a század végére. Ezen országok gazdasága éppen a globalizáció nyomán gyorsult fel. Angus Maddison számításait alapul véve ezek az ázsiai országok hosszú ideig stagnáltak: 1820 és 1950 között egy főre jutó jövedelmük növekedése megdőbbentő módon 0 százalékot tett ki. Ezekből az országokból emelkedtek azután ki a „kis tigrisek” 1950 és 1973 között évi 2,95 százalék, 1973 és 2000 között egyenesen 3,54 százalékos gazdasági növekedési ütemmel. A japán és amerikai multinacionális vállalatok beruházásai és vállalatalapításai nagy szerepet játszottak ebben a látványos felzárkózási folyamatban. Az európai regionális fejlődéskülönbségek hasonló képet tükröznek.

A század utolsó negyedében, a globalizáció igazi kibontakozása idején az öt mediterrán ország átlagosan 2,2 százalék évi növekedést ért el, gyorsabban, mint a tizenkét nyugat-európai ország (átlagosan 1,8 százalék). Portugália például 50 százalékkal, Írország két és egyharmadszor gyorsabban növekedett, s Anglia volt szegény függvényéből Európa egyik leggazdagabb

Ázsia „kis tigrisei”:

Így nevezik azokat az országokat (Tajvan, Hongkong, Szingapúr, Dél-Korea), amelyek az egy főre jutó jövedelmüket illetően egészen 1950-ig stagnáltak, de utána, s különösen 1973 után a leggyorsabban fejlődő országokká váltak, s felzárkózóban vannak a leggazdagabb országokhoz. Az utóbbi években kezdenek beszélni „balti kistigrisekről” is (Észtország, Litvánia és Lettország évi átlag 9–10 százalékos növekedése miatt).

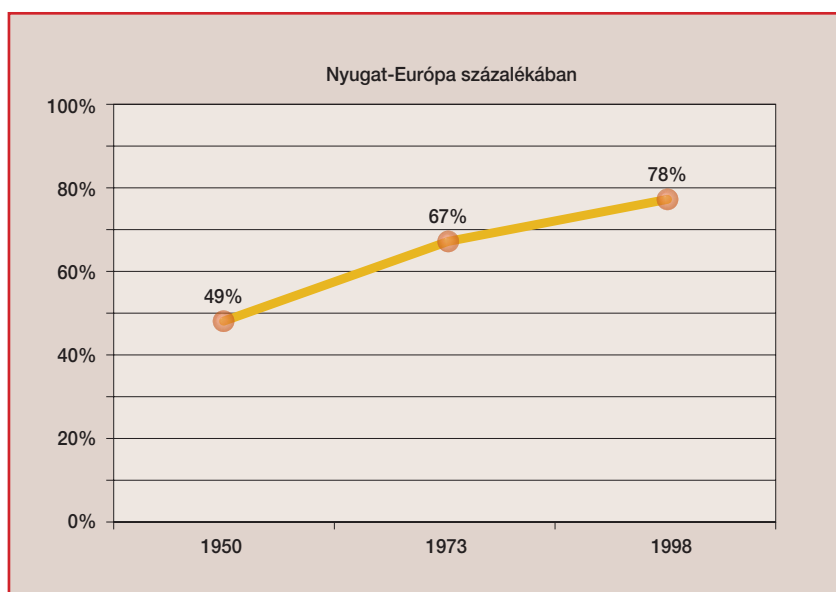
*Dél-Európa felzárkózása,
1950–1998 (GDP/fő)*

országává vált! Európa korábbi hagyományos déli, mediterrán perifériája felzárkózóban van: 1950-ben a legfejlettebb Nyugat-Európa szintjének mindössze 49 százalékán álltak, 1973-ra annak 67, majd a századvégre 78 százalékra emelkedtek.

Ugyanakkor a Szovjetunióval, illetve utódállamaival együtt számított Közép- és Kelet-Európa $-0,9$ százalékos évi átlagos hanyatlást regisztrálhatott a század utolsó negyedében. Mi több, a volt szovjet tömbön belül is polarizáció ment végbe: míg a közép-európai országok 1973 és 2000 között évi átlagos $0,73$ százalékos stagnációval felérő lassú növekedést produkáltak, az Orosz Föderáció $-1,08$ százalékos, Ukrajna pedig $-2,48$ százalékos évi átlagos hanyatlást mutatott fel.

Más szavakkal, a világgazdaság perifériáin elhelyezkedő országok a leg-

*Dél-Európa felzárkózása,
1950–1998 (GDP/fő)*

kevésbé sem sorolhatók egyetlen kategóriába, s a globalizációra adott válaszuk a legkevésbé sem egységes. A látványos sikerek esetében – mint Írország vagy néhány mediterrán ország –, illetve a relatíve sikeres közép-európai országok – mint Magyarország – esetében is, a globalizáció, s ennek keretében a multinacionális vállalatok tevékenysége döntő szerepet játszott az új technika és új vezető, illetve exportszektorok meghonosításában. Hogy ez mennyire így volt, azt jól tanúsítja, hogy a nyugati piacokra való sikeres magyar betörés az 1990-es években jórészt a multinacionális vállalatok tevékenységének volt köszönhető: a magyar export közel egyharmadát a századvégen ugyanis négy multinacionális vállalat, az Opel, a Philips, az Audi és az IBM állította elő.

Az Európai Unió nagy szerepet játszott kevésbé fejlett tagországai gazdasági felzárkóztatásában. Ha Közép-Európa nyolc országának 2004. május 1-jei csatlakozása után az Európai Unió felzárkóztatást segítő közreműködése jelentősen el is fog maradni (összegeztük negyedét, illetve felét teszi majd csak ki annak, amit 1973 és 2000 között juttattak az akkor átlagtól elmaradó tagországok, illetve régiók számára), az új tagországok is profitálnak az integrációból, amint ez már a csatlakozás előtti uniós támogatások révén is történt.

Milyen következtetést vonhatunk le végül is? Úgy vélem, megállapítható: a globalizáció hatása az egyes országokra korántsem azonos. Hogy nyereség vagy veszteség származik-e belőle, az elsősorban az egyes országok reagálásán múlik. Amennyiben egy ország politikailag stabil, infrastruktúrája elfogadható, oktatási színvonala jó, rendelkezik képzett mérnökökkel, számítástechnikai szakemberekkel és szakmunkásokkal, ha a helyi kultúra értékrendje és vallási tradíciói nem ellenkeznek a nemzetközi beilleszkedés követelményeivel és munkaetikájával, nem fékezik a hatékonyságot és kemény munkát, nem állják útját a felhalmozás növelésének, akkor a globalizáció pozitív hatással lehet a korábban elmaradott országok fejlődésére. Természetesen geopolitikai tényezők is szerepet játszhatnak, előnyöket biztosítva vonzóbb geopolitikai adottságokkal rendelkező térségeknek, országoknak. Ez esetekben a multinacionális cégek befektetései és tevékenysége mobilizáló hatást gyakorolhat a belső források mozgósítására, és megadhatja az első lökést a felzárkózáshoz.

Ezt a jelenséget jól ismerjük a gazdaságtörténelemben, hiszen a 19. század gazdasági nemzetköziesedése, külföldi tőkebefektetései is hasonlóan differenciált hatásokat váltottak ki a különböző országokban és régiókban. Így zárkóztak fel a skandináv országok a századfordulótól a 20. század közepéig Nyugat-Európa felé. A globalizáció tehát egyaránt lehet áldás vagy átok egy-egy ország számára. Európán belül az elmúlt évszázadban nagy térségek zárkóztak fel, illetve vannak felzárkózóban a hagyományos nyugat-európai központhoz. A 21. század első harmada talán hasonló folyamatokat bontakoztat ki az Európai Unióba befogadott közép-európai országokban is. A Balkán és a szovjet utódállamok esetében azonban még körülbelül egy további évtizedre van szükség, hogy az 1989–1990-es, akkor is meglehetősen alacsony szintjüket elérjék. Viszonylagos lemaradásuk tehát most még növekszik. A perifériák nélküli Európa jövője egyelőre az elmosódó távolba vész.

Olajkitermelő sziget az Északi-tengeren (Norvégia)

Ajánlott irodalom

Andor László – Földes György: A globalizáció kihívásai és Magyarország. Bp.: Napvilág, 2001.

Alam, Shahid M.: Poverty from the Wealth of Nations: Integration and Polarization in the Global Economy since 1760. Basingstoke: Macmillan, 2000.

Bayer József: A globalizáció és politikai visszahatásai. Bp.: MTA Politikatudományi Intézet, 2000.

Chandler, Alfred D. – Amatori, Franco – Hikino Takashi (eds.): Big Business and the Wealth of Nations. Cambridge University Press, 1997.

Dunning, John H.: The Globalization of Business. The Challenge of the 1990s. Routledge, 1993.

Friedman, Milton: The Tax Limitation, Inflation and the Role of the Government. Dallas: Fisher Institute, 1978.

Hayek, Friedrich August: The Constitution of Liberty. Chicago: University of Chicago Press, 1960.

Higgott, Richard – Payne, Anthony (eds.): The New Political Economy of Globalization. New York: Edward Elgar, 2000.

Jones, Geoffrey – Schroeter, Harm G. (eds.): The Rise of Multinationals in Continental Europe. Aldershot: Edward Elgar, 1993.

Maddison, Angus: The World Economy: a Millennial Perspective. Paris: OECD, 2001.

Soros, George: The Crisis of Global Capitalism. New York: Public Affairs, 1998.

Stiglitz, Joseph E.: Globalization and its Discontents. New York: Norton, 2002.

Stubbs, Richard – Underhill, Geoffrey D. R. (eds.): Political Economy and the Changing Global Order. New York: St. Martin's Press, 1994.

Szentes Tamás: Globalizáció, regionális integráció és nemzeti fejlődés korunk világgazdaságában. Szombathely: Savaria University Press, 2002.